

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

ELÇİN QALIB OĞLU İMAMƏLİYEV

**TÜRK YARADILIŞ MİFLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN
ƏFSANƏLƏRİ**

5719.01 – Folklorşünaslıq

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKI-2016

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun “Mifologiya” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Seyfəddin Gülverdi oğlu Rzayev**
filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent

Rəsmi opponentlər: **Ramil Manaf oğlu Əliyev**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Qüdrət Umud oğlu Umudov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə: Bakı Dövlət Universitetinin “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” kafedrası

Müdafiə _____ 2016-cı il saat ___ -da AMEA Folklor İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 01.201 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1001, Bakı şəhəri, 8-ci Kiçik Qala döngəsi, 31, AMEA Folklor İnstitutu

Dissertasiya ilə AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “__” _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent:**

Afaq Xürrəm qızı Ramazanova

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Yaradılış ümumiyyətlə, bütün tarixi dövrlərdə ictimai şüurun mərkəzi problemi olaraq qalır. Çünki bəşərin varlığının əsasında daim təkrarlanan yaradılış prosesi durur. Bu proses insan dünyanı dərk edəndən onun maraq obyektinə çevrilmişdir. Yaradılış indinin özündə də elmin mərkəzi problemi olaraq qalır. Çünki varlıq aləminin bütün mahiyyəti yaradılışla bağlıdır.

Yaradılışın ilkin dərki mifologiyadan başlanır. Bütün miflər əslində yaranışı nəql edir. Miflərin məzmunu zahirən fərqli olsa da onları birləşdirən ümumi ideya yaranışdır. Yaradılış bütün miflərin, o cümlədən onların sistemi olan mifologiyanın ana motividir.

Yaradılış bəşər mədəniyyətinin ən qədim səhifələrindən olan türk mifologiyasının da ana motividir. Türk etnosunun nəhəngliyi eyni zamanda onun düşüncəsinin nəhəngliyi ilə müəyyənləşir. Miflər, əfsanələr, dastanlarla zəngin olan türk mifologiyasında yaradılış fəlsəfi cəhətdən mənalı, bədii cəhətdən yüksək estetikmə malik olan motivdir.

Əfsanələr hər bir mifologiyanın əsas mətn qaynağıdır. Öz məzmunu etibarilə miflərə ən yaxın olan janr əfsanələrdir. Ümumtürk folkloru saysız-hesabsız əfsanələrlə zəngindir. Azərbaycan əfsanələri ümumtürk folklorunun zəngin nümunələrlə təqdim olunan səhifəsini təşkil edir. Bu əfsanələr folklorşünaslarımız tərəfindən müxtəlif zamanlarda tədqiq olunmuşdur. Ancaq Azərbaycan əfsanələri türk yaradılış mifləri baxımından xüsusi araşdırılmamışdır. Halbiki Azərbaycan əfsanələri bu baxımından çox qiymətli və zəngin material verir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Araşdırmanın *obyektində* Azərbaycan əfsanələri durur. Əfsanə mətnləri hələ XIX əsrdən toplanmağa başlanmış, əsasən SMOMPK-da və digər orqanlarda çap olunmuşdur. XX əsrdə çoxlu əfsanələr toplanmış və nəşr olunmuşdur. Keçən əsrin son onilliyindən çap olunmağa başlayan “Azərbaycan folkloru antologiyası”nın müxtəlif cildlərində çoxlu əfsanələr vardır. Bu mətnlər elmi seçmə prinsipi ilə tədqiqatın obyektini təşkil edir.

Tədqiqatın *predmeti* türk yaradılış mifləri ilə Azərbaycan əfsanələri arasındakı bağların tədqiqidir. Biz bu zaman məsələyə iki istiqamətdən yanaşmışıq:

Birincisi, türk yaradılış miflərinin Azərbaycan əfsanələrindəki inikasının tədqiqi. Burada əsas məqsəd türk yaradılış mifologiyası üçün

səciyyəvi olan yaranış motivlərinin Azərbaycan əfsanələrində necə davam və inkişaf etdiyini izləmək;

İkincisi, türk yaradılış motivlərini Azərbaycan əfsanələri əsasında bərpa etmək.

Bu iki baxış qarşılıqlı prosesdir, bunları bir-birindən ayırmaq olmaz. Çünki türk yaradılış motivləri bir tərəfdən Azərbaycan əfsanələrinin canını təşkil edir. Əfsanələr birbaşa miflərdən qaynaqlanır. Lakin əfsanələr digər tərəfdən folklor janrı kimi minillər boyu yaşamış, zənginləşmişdir. Onların bədii məzmununun altında mifik məzmun gizlənir. Beləliklə, əfsanələri türk yaradılış mifləri baxımından öyrənmək, əslində həm də türk yaradılış mifologiyasını əfsanələr əsasında bərpa etmək deməkdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın qarşısında duran əsas məqsəd türk yaradılış miflərini Azərbaycan əfsanələri əsasında öyrənməkdir. Bu iş aşağıdakı məsələləri yerinə yetirməyi vəzifə kimi qarşıya qoyur:

– Türk mifologiyasında yaradılışın mifik-fəlsəfi konsepsiya kimi tədqiqi;

– Yaradılış mifologiyasının əfsanə janrı ilə əlaqələrinin tədqiqi;

– İnsanın, solumun və antropobektlərin (insan, ailə, el, tayfa, nəsil, qala, quyu, ovdan, arx, məzar, abidə, türbə, ziyarətqah və s.) yaradılışı ilə bağlı əfsanələrin tədqiqi;

– Heyvanların yaradılışı ilə bağlı əfsanələrin tədqiqi;

– Quşların yaradılışı ilə bağlı əfsanələrin tədqiqi;

– Relyefin (dağ, qaya, dərə və s.) yaradılışı ilə bağlı əfsanələrin tədqiqi;

– Hidroaləmin (bulaq, göl, çay və s.) yaradılışı ilə bağlı əfsanələrin tədqiqi;

– Astral dünyanın (gün, ay, ulduz, bürc, göy və s.) yaradılışı ilə bağlı əfsanələrin tədqiqi;

– Bitkilər aləminin yaradılışı və s.

Problemə öyrənilmə dərəcəsi. Azərbaycan folklorşünaslığında əfsanələr demək olar ki, bir çox hallarda tədqiqat obyektinə olmuşdur. Əfsanələrin miflə bağlılığı da diqqətdən kənar qalmamışdır. Xüsusilə keçən əsrin 70-ci illərindən Azərbaycanda mifologiyaya geniş elmi və ictimai marağın yaranması əfsanələrə diqqəti daha da artırmışdır. Həmin dövrdə mifologiya sahəsində tanınmış sima olan Mirəli Seyidovun yaradıcılığında müxtəlif Azərbaycan əfsanələri mifologiyasının tədqiqinə

cəlb olunmuşdur. Bütün bunlar Azərbaycan əfsanələrini türk yaradılış mifləri baxımından tədqiq etməkdən ötrü dəyərli nümunələr olsa da, türk yaradılış miflərinin Azərbaycan əfsanələri əsasında öyrənilməsi bütövlükdə aktual elmi problem olaraq qalmaqdadır.

Dissertasiyanın elmi yenilikləri. İşdə bir sıra əsaslı yeni nəticələr əldə edilmişdir. Həmin yeniliklər əsas etibarilə aşağıdakıları əhatə edir:

1. Türk yaradılış mifi kosmoqonik konsepsiya kimi şərh olunmuşdur.
2. Yaradılış mifi ilə əfsanə janrının əlaqəsinə kosmoqonik-tarixi, bədii-poetik, estetik-idraki baxımdan aydınlıq gətirilmiş və bu əsasda mifin janrlaşması prosesi tədqiq olunmuşdur.

3. İnsan, solumun və antropobyektlərin, heyvanların və quşların yaradılışı ilə bağlı əfsanələrdə mifik yaradılış konsepsiyası bərpa edilərək şərh olunmuşdur.

4. Təbiət obyektlərinin (relyefin, hidroaləmin, bitkilərin), astral dünyanın yaradılışı və zamanla bağlı əfsanələrdə mifik yaradılış konsepsiyası bərpa edilərək şərh olunmuşdur.

5. Aşkar edilmişdir ki, yaradılış mifi üçün xarakterik olan kosmos-xaos-kosmos sxemi əfsanələrdə öz izlərini saxlamışdır.

6. Müəyyənləşdirilmişdir ki, yaradılış mifi əfsanələrin nüvəsində durmaqla Azərbaycan insanının mənəviyyatını möhkəmləndirmiş, onun etnik köklərlə bağlılığını qırılmağa qoymamışdır.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji qaynaqlarını təşkil edən mənbələri iki qrupa ayırmaq mümkündür:

Birincisi, türk mifologiyasının tədqiqi sahəsində mövcud olan beynəlxalq nəzəri-metodoloji təcrübə. Bu qrupa türk, rus və s dünya alimlərinin tədqiqatları aiddir.

İkincisi, Azərbaycan alimlərinin mifologiya, folklor, milli epos, o cümlədən əfsanələrin tədqiqi sahəsində yaratdıqları nəzəri-metodoloji təcrübə. Belə ki, Mirəli Seyidov, M.H.Təhmasib, Kamal Abdulla, Tofiq Hacıyev, Nizami Cəfərov, İsrail Abbaslı, Sədnik Paşayev (Pirsultanlı), Ramazan Qafarlı, Asif Hacı, Cəlal Bəydili (Məmmədov), Kamran Əliyev, Füzuli Bayat, Ramil Əliyev, Seyfəddin Rzasoy, Rüstəm Kamal, Əfzələddin Əsgər, Ağaverdi Xəlil, Məhəmməd Məmmədov, Elçin Abbasov və başqa tədqiqatçıların yaradıcılığı bu gün bizə türk yaradılış

mifflərini Azərbaycan əfsanələri əsasında öyrənməkdən ötrü nəzəri-metodoloji əsas verir¹.

Dissertasiyada müqayisəli-tarixi yanaşma metodu tətbiq olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri-praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyanın həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyəti vardır. Azərbaycan mifologiya elminin inkişaf etməkdə olan sahə olduğunu, o cümlədən yaradılış konseptinin mifoloji tədqiqatların əsas predmetini təşkil etdiyini nəzərə aldıqda bu dissertasiya gələcək araşdırmalar üçün nəzəri qaynaq rolunu oynaya bilər.

Dissertasiyanın praktiki əhəmiyyəti mifologiyanın ali məktəblərdə tədrisi ilə bağlıdır. Mifologiya bəzi hallarda “Folklor” fənninin tərkib hissəsi kimi, bəzən də müstəqil fənn kimi tələbələrə öyrədilir. Həmin prosesdə mövcud dissertasiyadan praktiki vəsait kimi istifadə etmək mümkündür.

Tədqiqatın aprobasiyası. İş Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun “Mifologiya” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatda əldə olunmuş əsaslı nəticələr və yeniliklər müəllifin ölkə daxilində və xaricdə çap etdirdiyi məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

¹ Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.; Abdulla K. Mifdən Yazıya və yaxud gizli Dədə Qorqud. Bakı: Mütərcim, 2009, 376 s.; Hacıyev T. Dədə Qorqud: dilimiz və düşüncəmiz. Bakı: Elm, 1999, 216 s.; Cəfərov N. Eposdan kitaba. Bakı: Maarif, 1999, 220 s.; Abbaslı İ. Əfsanə və rəvayətlərin janr özünəməxsusluğu / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XI cild, Bakı: Səda, 2002, s. 3-19; Pirsultanlı S.P. Azərbaycan eposunun əfsanə qaynaqları. Bakı: Azərənəşr, 2002, 163 s.; Qafarlı R. Mif, əfsanə, nağıl və epos (şifahi epik ənənədə janrlararası əlaqə). Bakı: ADPU nəşri, 2002, 758 s.; Hacılı A. Dünya ağacı // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XI kitab. Bakı: Səda, 2002, s. 55-73; Bəydili (Məmmədov) C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003, 418 s.; Əliyev K. Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 164 s.; Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və «Oğuz kağan» dastanı. Bakı: Sabah, 1993, 194 s.; Əliyev R. Türk mifoloji düşüncəsi və onun epik transformasiyaları. Bakı: Elm, 2014, 332 s.; Rzasoy S. Oğuz mifologiyası (metod, struktur, rekonstruksiya). Bakı: Nurlan, 2009, 363 s.; Kamal R. «Kitabi-Dədə Qorqud»: arxaik ritual semantikasi. Bakı: Elm, 1999, 72 s.; Əsgər Ə. Oğuznamə yaradıcılığı. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 340 səh.; Xəlil A. Əski türk savlarının semiotikası. Bakı: Səda, 2006, 164 s.; Məmmədov M.M. Azərbaycan mifoloji mətnləri: Fil. elm. nam. ...dis. avtoref. Bakı, 1998, 29 s.; Abbasov E. Koroğlu: poetik sistemi və strukturu (Paris nüsxəsi əsasında). Bakı: Nurlan, 2008, 140 s.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın birinci fəslə **“Türk mifologiyasında yaradılış konsepsiyası”** adlanır.

Türk mifologiyasını yaşadan bədii mətnlərdə, o cümlədən əfsanələrdə türkün yaradılış konsepsiyası yaşamaqdadır. **“Türk yaradılış mifi kosmoqonik konsepsiya kimi”** adlanan birinci yarımfəsildə göstərilir ki, yaradılış bir motiv kimi elmdə “kosmoqoniya” termini ilə ifadə olunur. “Kosmoqoniya” – “kosmos” və “qoniya” sözlərindən əmələ gəlmiş termin olub, mənası “kosmosun (dünyanın) yaranması” deməkdir. V.N.Toporov yazır ki, kosmoqonik miflər və kosmoloji təsəvvürlər mifopoetik dünyagörüşün başqa formaları arasında xüsusi yerə malikdir: ona görə ki, kainatın məkan-zaman ölçülərini, başqa sözlə, insanın mövcudluğunun baş verdiyi şəraiti təsvir edir və mifyaradıcılığının obyektinə ola bilən hər şeyə ona yerləşdirilir².

Mifologiyada yaradılış bütöv bir sistemdir. Mifoloji dünya modelində obrazlaşmış, işarəyə çevrilmiş nə varsa, hamısı yaradılış-kosmoqoniya prosesindən keçməlidir. Burada əsas olan hər bir etnosun mifik qavrama – mənimsəmə təcrübəsidir. Hər bir etnosun öz yaşadığı coğrafi şərait var. Bu şərait real həyatda onun dünyası olduğu kimi, mifik mətnlərdə də həmin dünya təsvir olunur.

Bir Azərbaycan mətninə diqqət edək: “Lap qabaxlar Allahdan başqa heç kim yoxuymuş. Yer üzünü də başdan-başa suyumuş. Allah bu suyu lili eliyir. Sonra bu lili qurudub torpax eliyir”³

Sözügedən mifi ondakı poetik, mifik, semantik mənalar, obrazlar baxımından təhlil etdikdə aşağıdakı qatlar üzə çıxır:

İlk başlanğıc, ilk zaman obrazı: “Lap qabaxlar”;

İlk yaradıcı: “Allah”;

² Toporov В.Н. Космогонические мифы / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. Москва: Советская энциклопедия, 1982, с. 6

³ Azərbaycan mifoloji mətnləri / Tərtib edən, ön söz və izahların müəllifi A.Acalov. Bakı, Elm, 1988, s. 35

İlk yaradılışın Yaradıcı ünsürlə başlanması: “Allahdan başqa heç kim yoxuymuş”;

Varlığın ilk yaradılışdan əvvəlki şəkli – xaos: “Yer üzü... başdan-başa suyumuş”;

Yaradılış-kosmoqonik proses: “Allah bu suyu lil eliyir. Sonra bu suyu qurudub torpax eliyir”.

Yarımfəsildə apardığımız tədqiqatla bu nəticələr üzə çıxır:

– Hər bir mifologiyanın əsas mahiyyəti, əsas fəlsəfəsi yaradılışdır;
– Mifin yaradılış konsepsiyası bəşər düşüncəsinin mahiyyətini təşkil edir və müasir şüurda da yaşamaqda davam edir;

– Hər bir mifologiyanı təmsil edən miflər məzmunundan asılı olmayaraq, nəticə etibarilə dünyanın, insanın və onlara aid olanların necə meydana çıxmasını nəql edir;

– Türk mifologiyasının da əsasında yaradılış konsepti durur;

– Türk yaradılış mifini türk mifologiyasının bütün mətn tiplərində görmək mümkündür;

– Türk yaradılış mifi kosmoqonik konsepsiya kimi mifik konseptdir: bütün miflər yaradılışı təcəssüm etdirir;

– Türk mifologiyası yaradılışın rəngarəng formalarını təqdim edir. Bu formalar sonradan inkişaf edərək zəngin türk mədəniyyətinin yaranmasına gətirmişdir.

– Türk yaradılış mifi kosmoqonik konsepsiya kimi türkün dünyaya baxışının, ictimai şüurunun əsasında durmaqla onu tarixin bütün çağlarında yaradıcı insana çevirmişdir.

Tədqiqatın birinci fəslinin *“Yaradılış mifi və əfsanə janrı”* adlanan ikinci yarımfəslində əldə olunmuş əsas qənaətlərə görə, “Türk yaradılış mifləri və Azərbaycan əfsanələri” mövzusu problemə hansı tərəfdən, yəni türk yaradılış mif-konsepsiyasının Azərbaycan əfsanələrində necə əks olunması tərəfindən, yaxud həmin əfsanələr əsasında türk yaradılış mif-konsepsiyasının bərpa olunmasından asılı olmayaraq, hər şeydən əvvəl “mif-əfsanə” münasibətlərinə baxış tələb edir. Bunu sadə şəkildə ifadə etsək, bu, miflərin əfsanələrə çevrilməsi məsələsidir.

Əfsanələr, ümumiyyətlə, folklorun məzmunca maraqlı, cəlbedici və çox geniş yayılmış janrlarındandır. Onu populyarlığı etibarilə nağıl, dastan və rəvayətlərlə müqayisə etmək olar. Bu janrlar xalq arasında geniş yayıldığı kimi, əfsanələr də çox geniş yayınlığa malik olmuşdur.

Əfsanələrin sirli-sehrli məzmunu, xalqın müqəddəs dəyərləri ilə bağlı olması, başqa sözlə, ezoterik (gizli, batini), mifik inancları özündə əks etdirməsi onların xalqın yaddaşında əsrlər boyu yaşamasına səbəb olmuşdur.

Tədqiqat göstərir ki, türk yaradılış mifləri və Azərbaycan əfsanələri” mövzusunun tədqiqi ilk növbədə “mif-əfsanə” münasibətləri, yaxud miflərin əfsanələrə çevrilməsi məsələsidir. Məsələnin mahiyyəti mifin folklorlaşması, mifik dünyagörüşünün janrlaşması ilə bağlıdır. Mif haqqındakı ümumnəzəri bilgilər onu mifoloji təsəvvürləri hekayələşdirən sistem kimi səciyyələndirir. Tədqiqatlarda mif bir anlamında mifik əhvalatların məcmusu, digər anlamında dünya haqqında fantastik təsəvvürlərin sistemi hesab olunur. Mifin mahiyyəti “həqiqət” məqamı ilə bağlıdır. Miflər məzmunundan asılı olmayaraq, öz dövrünün həqiqətləri hesab olunmuşdur. Mif düşüncə, şüur hadisəsidir və o, sözlə nəql olunduğu zaman hekayətə (əhvalata, söyləməyə) çevrilir. Əfsanələr, ümumiyyətlə, folklorun məzmunca maraqlı, cəlbedici və çox geniş yayılmış janrlarındandır. Onların sirli-sehrli məzmunu, xalqın müqəddəs dəyərləri ilə bağlı olması, başqa sözlə, ezoterik (gizli, batini), mifik inancları özündə əks etdirməsi onların xalqın yaddaşında əsrlər boyu yaşamasına səbəb olmuşdur. Əfsanə janrı arxaik-mifoloji inamlarla sıx bağlıdır. Bu janr özünün bugünkü bədii-estetik məziyyətləri ilə yanaşı, ilkin insanın fiziki və mənəvi təcrübəsini də ifadə edir. Əfsanələrə yaşam gücü, poetik funksionallıq verən onun poetik mahiyyətindəki ilkinlik qatları – mifoloji strukturlardır. Mifoloji strukturlar insan düşüncəsinin ilkin addımlarıdır. İnsanlıq bütün sonrakı fəaliyyətini məhz bu ilkin addımların – mifoloji düşüncənin ilkin təcrübəsinin əsasında qurmuşdur. Mif bir dünyagörüşüdür. O, öz dövründə də, sonrakı folklorlaşma dövründə də bütün hallarda sözlü mətnlərlə, sözlü poetik janrlarla sıx bağlıdır. İndi sırf mifoloji məlumatı özündə əks etdirən mətnlər “əsatir” adlanan janrdə birləşir. Əsatir (yəni mif) janrı əfsanə və rəvayət janrları ilə həm məzmun, həm də şəkil (forma) baxımından çox yaxındır. Azərbaycan folklorşünaslığında əfsanələrin toplanması, nəşri və tədqiqi sahəsində böyük işlər görülmüşdür. Həmin işlər “Türk yaradılış mifləri və Azərbaycan əfsanələri” probleminin tədqiqi üçün əsas nəzəri-metodoloji və praktiki bazanı təşkil edir. Folklorşünaslıqda “Türk yaradılış mifləri və Azərbaycan əfsanələri” problemi birbaşa heç bir tədqiqatın predmetini təşkil etməsə də, “mif və əfsanə” konteksti əfsanə ilə bağlı bu və ya digər tədqiqatlarda zaman-zaman aktualıq qazanmışdır. Həmin kontekstin milli

əfsanə fonduna söykənməsi aparılmış tədqiqatları “əfsanələrin milli poetikası” kimi səciyyələndirməyə imkan verir. Əfsanələrin mifoloji strukturla əlaqəsi ilə bağlı söylənilmiş qənaətlərin, gəlinmiş elmi nəticələrin, fikir və mülahizələrin ümumiləşdirilməsi göstərir ki, Azərbaycan əfsanələri mifoloji düşüncə tarixinin bərpası üçün zəngin mətn bazasını təqdim edir.

Dissertasiyanın üç yarımfəsildən ibarət olan ikinci fəslı “**İnsanlar və heyvanlar aləmi ilə bağlı əfsanələrdə mifik yaradılış konsepsiyası**” adlanır. İkinci fəslin birinci yarımfəsliində (“*İnsanın, solumun və antropobyektlərin yaradılışı*”) göstərilir ki, yaradılışın ümumi kosmoqonik sxemi xaosdan kosmosun yaranmasını əks etdirir. Burada dünyanın və insanın yaradılışı birgə təsəvvür olunur. Yəni ilk əcdad öldükədən sonra onun bədənindən dünya yaranır. Burada mövzumuz baxımından diqqəti cəlb edən ən mühüm məqam ondan ibarətdir ki, **dünyanın yaranması üçün ilk əcdad ölməlidir. Yaradılışın mahiyyətində ölüm durur. Kosmoqoniya – yaradılış deməkdir, yaradılış ölümdən keçir. Beləliklə, yaradılış hadisəsindən əvvəl hökmən ölüm (məhv olma, əvvəlki vəziyyətin sona çatması) hadisəsi, yəni xaos vəziyyəti olmalıdır. Bu, xaosdan kosmosun yaranması deməkdir.**

Biz yaranışın bu mifik modelini əfsanələrdə də görürük. Burada insanın yaradılışı həm də onun dünyasının, başqa sözlə, insanın, ailənin, elin, tayfanın, nəslin, insanın dünyasına aid olan qalaların, quyuların, ovdanların, arxların, məzarların, abidələrin, türbələrin, ziyarətgahların və s. yaradılışı ilə birbaşa və ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Və burada yaradılış öz-özünə baş vermir: kosmos (həyat) xaosa (ölümə), o da yenidən kosmosa keçir.

Mətnlərdən birində deyilir ki, “qabaxlar insannarın boyu on metrəymiş. Özü də min il yeşiyirmişlər. Bi gün hoların fikrinə allahlıx düşiy. Allah da hoları kiçəltip bizim günümüzə saliy, ömürlərini də gödəldiy”⁴.

Bu mətni mifik yaradılış konsepsiyası baxımından belə təhlil etdikdə aşağıdakı obraz, motiv, konsept və elementləri görürük:

Kosmosdan əvvəlki zaman konsepti: “qabaxlar”

Kosmosdan əvvəlki zaman və məkanın quruluşu: “insannarın boyu on metrəymiş. Özü də min il yeşiyirmişlər”.

⁴ Azərbaycan folkloru antologiyası. XIII cild. Şəki-Zaqatala folkloru / Tərtibçilər: İ.Əbbaslı, O.Əliyev, M.Ədullayeva. Bakı: Səda, 2005, s. 10

Kosmoqonik konflikt: “Bi gün hoların fikrinə allahlıx düşiy”. İnsanla onun yaradıcısı – Allah arasında konflikt yaranır. İnsan öz mövcud durumu ilə razılaşmır: onu pozub yenilmək istəyir.

Kosmoqoniyanın forması – insanlara verilən cəza: “Allah da hoları kiçəltip bizim günümüzə saliy, ömürlərini də gödəldiy”.

Burada təsvir olunmuş yaradılış prosesini ümumləşdirdikdə universal sxem aşkarlanır. “Qabaxlar” – dünyanın və insanlığın əvvəlki vəziyyətidir. Bu vəziyyət əslində indikindən yaxşı olub. Lakin insanlar səhvə yol veriblər. Öz vəziyyətlərini doğru olmayan, yanlış üsulla dəyişdirmək istəyiblər. Onların allahlıq iddiasına düşməsi əslində kaos yaradıcılığına xidmət edir.

Yaradılış mifinin ümumi kosmoqonik sxemi xaosdan kosmosun yaranmasını əks etdirir. Burada dünyanın və insanın yaradılışı birgə təsəvvür olunur. Mifologiyada dünyanın və insanın yaranması ayrılmaz və vahid proses kimi təsəvvür olunur. Mifik düşüncədə dünya (kosmos) ilk əcdadın bədənindən yaranır. Dünyanın yaranması üçün ilk əcdad ölməlidir. Yaradılışın mahiyyətində ölüm durur. Kosmoqoniya – yaradılış deməkdir, yaradılış ölümdən keçir. Beləliklə, yaradılış hadisəsindən əvvəl hökmən ölüm (məhv olma, əvvəlki vəziyyətin sona çatması) hadisəsi, yəni kaos vəziyyəti olmalıdır. Bu, xaosdan kosmosun yaranması deməkdir.

Yarımfəsildə aparılmış tədqiqat göstərir ki, insanın yaradılışı həm də onun dünyasının, başqa sözlə, insanın, ailənin, elin, tayfanın, nəslin, insanın dünyasına aid olan qalaların, quyuların, ovdanların, arxların, məzarların, abidələrin, türbələrin, ziyarətgahların və s. yaradılışı ilə birbaşa və ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Və burada yaradılış öz-özünə baş verir: kosmos (həyat) xaosa (ölümə), o da yenidən kosmosa keçir. Mifə görə, müasir dünyanın yaranması üçün o, əvvəlcə məhv olmalıdır. Çünki mifdə bütün yaradılış ölüb-dirilmə yolu ilə baş verir. Yeni bir şeyin yaranması əvvəlkinin ölməsi və sonradan dirilməsi hesabına baş verir. Bununla mif kosmos-xaos-kosmos yaradılış silsiləsini təsdiq edir.

İkinci fəslin ikinci yarımfəsli “*Heyvanların yaradılışı*” adlanır. Burada göstərilir ki, türk yaradılış mifinin böyük bir qolu heyvanlar aləminin yaradılması ilə bağlıdır. Digər mifologiyalarda olduğu kimi, türk mifologiyasında da heyvan ipostası – şəkli, başlanğıcı çox qədimdir. Bu, ümumiyyətlə, heyvanların mifologiyadakı yeri və rolu ilə bağlıdır. Yaradılış mifində heyvan konseptinin ilkinliyi öz izlərini Azərbaycan əfsanələrində qorumuşdur. Heyvanlarla bağlı çoxlu əfsanələr vardır. Lakin qeyd olunmalıdır ki, bu çoxluğun öz səciyyəvi keyfiyyəti var. Bu da ondan

ibarətdir ki, hər bir xalqın folklorunda olduğu kimi, Azərbaycan folkloru üçün də səciyyəvi olan heyvanlar vardır. Və bu heyvan obrazlarını araşdırdıqda onların əski mifoloji kultlarla bağlılığı dərhal üzə çıxır.

Azərbaycan əfsanələrinə diqqət yetirdikdə mifik dünya modelini təşkil edən ünsürlərin bir-biri ilə bağlılığını görürük. Bu bağlılığın əsasında yaradılış kosmoqoniyası durur. Bir mətnə nəzər salaq:

“Ayla Günəş sözləşirlər ki, balalarını çaya atsınlar. Ay kisəni daşla doldurur, Günəş də balalarını kisəyə qoyub çaya atırlar. Sonra Günəş görür ki, Aynın balaları ulduzlar yanında. Ondan soruşur ki, niyə mənə balalarını çaya atdırdın? Ay deyir ki, onlar sən yaşa çatanda hərəsinə bir dünya lazım olacaqdı, dünya da bir dənədi. Aralarına qırğın düşəcəkdı. Dünyanı yandırıb kül eləyəcəklərdi. Fikirləşdim ki, çaya atım, balığa çönsünlər. Adamlar da yesinlər”⁵.

Göründüyü kimi, burada yaranışdan söhbət gedir. Yaradılış dünyanın müxtəlif səviyyələrini əhatə edir. Aynın balaları ulduza dönür, Günəşin balaları isə balığa dönür.

Bu mif bizə nəticə etibarilə balıqların yaradılışından bəhs edir. Balıqlar sualtı dünyadır. Mifin məntiqinə görə, sualtı dünyanın varlıqları göy aləmi ilə bağlanır. Günəşin balalarının balığa çevrilməsi göy aləmi ilə sualtı aləmin eyni elementlərdən təşkili mənasına gəlir. Bu da mifin məntiqinə uyğundur. Mifologiyada dünyanın müxtəlif qatları bir-birindən formasına, şəklinə görə fərqlənir. Həmin dünyalar mahiyyətə bir-birinin qohumudur. Bu qohumluğun əsasında yaradılış konsepsiyası durur və həmin konsepsiya mifik düşüncənin mahiyyətində durmaqla onun dünyanı qavramasının əsas məntiqi kimi çıxış edir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan folkloru heyvanlarla bağlı əfsanələrlə zəngindir. Təbii ki, onların hamısını burada nəzərdən keçirmək mümkün olmasa da, təhlil olunmuş əfsanələr göstərdi ki, heyvanlarla bağlı əfsanələr bütün hallarda mifik yaradılış konsepsiyasını inikas edir.

İkinci fəslin **“Quşların yaradılışı”** adlanan üçüncü yarım-fəslində göstərilir ki, quşlar da Azərbaycan əfsanələrində özünə geniş yer tutur. Bu da quşların mifik düşüncədəki rolu ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, nə türk mifologiyasını, nə də dünya mifologiyalarını quş obrazından kənarla təsəvvür etmək mümkün deyildir. V.V.İvanov və V.N.Toporov dünya xalqlarının mifologiyalarına əsaslanaraq yazırlar ki, quşlar müxtəlif

⁵ Azərbaycan folkloru antologiyası. IV cild. Şəki folkloru / Tərtib edənlər: H.Əbdülhəlîmov, R.Qafarlı, O.Əliyev, V.Aslan. Bakı: Səda, 2000, s. 48

mifopoetik ənənələrdə rəngarəng funksiyalara malik dini-mifoloji sistem və ritualların dəyişməz elementi kimi çıxış edirlər. Quşlar mifologiyalarda tanrılar, demiurqlar, qəhrəmanlar, cildini dəyişmiş insanlar, triksterlər, tanrıların minik heyvanları və s. ola bilərlər ⁶.

Mifik quşlar çox zəngin funksiya və semantikaya malikdir. Bütün bu mənaların hamısı birbaşa yaradılış mifi ilə bağlıdır. Azərbaycan əfsanələrinin çoxunda quşlar çevrilmə yolu ilə, yəni insanın quşa çevrilməsi yolu ilə əmələ gəlir. Məsələn, göyərçinlə bağlı başqa bir əfsanəyə nəzər salaq: “Bir ər-arvad var idi. Onların bir qızı, bir oğlu doğulur. Kişinin qoca anası da vardı. Anası xəstələnir, can verəndə gəlin bərkədən gülüb yükün üstə oturur. Arvadı basdırandan sonra kişi arvadından niyə güldüyünü soruşur. Qadın sirri açmaq istəmir, kişi əl çəkmir. Qadın deyir ki, sənin anan ömründə qonşuya pay verməyib, vur-tut bir süpürgə, bir çarıq verib. Anan öləndə onlar meyidin yanına gəlmişdilər, basdırmağa gedəndə arxasınca getdilər. Ona görə güldüm. Ona görə yükün üstünə çıxdım ki, Əzrayıl onun başını kəsdi, qan adamların üstünə sıçradı. Qadın bunu deyib göyərçinə döndü, uşaqları da göyərçin oldular, pəncərədən uçub getdilər. Kişi başa düşdü ki, qadını göyərçin imiş. Heybəsinə çörək qoyub onları axtarmağa getdi. Yorulub bir ağac altında yatdı. Oyananda gördü ki, üstünə gün düşür, amma bir şey onun üstünə kölgə salır. Kişi ağacda yuva, yuvada üç göyərçin gördü. Uşaqlar atalarını tanıdılar. Analarına yalvardılar ki, bu bizim atamızdı. Kişi də dedi ki, onlarsız yaşaya bilmir, evə gəlsinlər. Qadın dedi ki, biz uçub gedəcəyik, sən də yavaş-yavaş gəl. Kişi evə gəlir, görür arvadı, uşaqları evdədir. Ömürlərinin axırlarına kimi xoşbəxt yaşayırlar”⁷.

Bu əfsanədə kosmoqoniya bir mühüm elementlə bağlıdır. Bu, **gülüş** motividir. M.Kazımoğlunu apardığı tədqiqatlar göstərir ki, bu gün folklorumuzda müsbət emosiya yaradan gülüş əslində arxaik mifoloji görüşlərlə bağlıdır və magik mahiyyətə malikdir. Müəllif gülüşü kosmosyaradıcı başlanğıc kimi səciyyələndirərək yazır ki, nağıllarda gülüşdən od əmələ gəlməsi motivi ilə də qarşılaşırıq... Pəri qızların qəhqəhəsindən gül-çiçək əmələ gəlməsinə bir həqiqət kimi baxan insan

⁶ Иванов В.В., Топоров В.Н. Птицы / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. Москва: Советская энциклопедия, 1982, с. 346

⁷ Azərbaycan folkloru antologiyası. V cild. Qarabağ folkloru/ Toplayanlar: İ.Abbaslı, T.Fərzəliyev, N.Nazim (Quliyev). Tərtib edəni və ön sözün müəllifi: İ.Abbaslı. Bakı: Səda, 2000, s. 208

yavaş-yavaş öz gücünə də inanmağa başlayıb və müqəddəsləşdirdiyi ətraf təbiəti özünə daha da çox yaxınlaşdırmaq istəyib ⁸.

Nəzərdən keçirdiyimiz əfsanədə kosmoqoniya arvadın gülüşündən başlayır. Başqa cür desək, gülüş kosmoqonik prosesi işə salır. Çünki qadın gülməsəydi, əri gülüşün sirrini soruşmayacaqdı və sirri açan qadın da göyərçinə çevrilməyəcəkdi.

Beləliklə, quşlarla bağlı əfsanələrdə öz əksini tapmış yaradılış kosmoqoniyasına görə, həyat –yaradılış bütün hallarda ölümdən keçir. Bu da göstərir ki, Azərbaycan milli düşüncəsində, milli xarakterində vətən uğrunda ölməyin əbədi mənəvi həyata bərabər tutulması əqidəsi öz mayasını yaradılış miflərindən alır.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı **“Təbiət obyektləri, göy cisimləri və zamanla bağlı əfsanələrdə mifik yaradılış konsepsiyası”** adlanır. Burada göstərilir ki, Azərbaycan əfsanələrində insan, dünya, onların arasındakı münasibətlər məzmun və forma baxımından çox zəngindir. Bu cəhətdən əfsanələrdə Azərbaycanın zəngin təbiəti də bədii cəhətdən obrazlaşmışdır.

Üçüncü fəslin **“Təbiət obyektlərinin yaradılışı”** adlanan birinci yarımfəslı üç bənddən ibarətdir. Birinci bənddə relyefin yaradılışı, ikinci bənddə hidroaləmin yaradılışı, üçüncü bənddə bitkilər aləminin yaradılışı məsələləri tədqiq olunur.

Təbiət geniş anlayışdır. Biz burada təbiətə coğrafi cəhətdən yox, onun əfsanələrdə bədiiləmiş obrazları baxımından yanaşmalıyıq. Göründüyü kimi, əfsanələrdə də təbiət obrazlarının araşdırılması təbiətin özünün deyil, onun bədii inikasının araşdırılmasıdır. Bu baxımdan hesab edirik ki, əfsanələrdəki təbiət obrazlarını mifik yaradılış konsepsiyası baxımından üç qisimdə araşdırmaq məqsədəuyğundur:

a) Relyefin yaradılışı: buraya dağ, qaya, dərə və s. yaradılışı ilə bağlı əfsanələrin tədqiqi aiddir.

b) Hidroaləmin yaradılışı: buraya bulaq, çay, dəniz və s. yaradılışı kimi su ilə bağlı əfsanələrin tədqiqi aiddir.

c) Bitkilər aləminin yaradılışı.

Relyef dedikdə yer səthinə aid obyektlər nəzərdə tutulur. Bu, əsasən, dağ, dərə, təpə, qaya, düzən və sairədir. Azərbaycan əfsanələrində relyef obrazları da mifik yaradılış konsepsiyası ilə bağlıdır.

Mətnlərdən birində deyilir ki, Kəpəz, Alviz, Murov və Qoşqar dağları əvvəlcə üç qardaş və ana imişlər. Anaları Alviz saca fətir salırmış.

⁸ Kazımoğlu M. Gülüşün arxaik kökləri. Bakı: Elm, 2005, s. 22-23

Uşaqlar nadinclik edirlər, fətirin üstündə dava edirlər. Murov xançalı Kəpəzin başına vurur. Ana ağlayır, qardaşları hərəsi bir yana gedirlər, dağa dönürlər ⁹.

Bu, çox sadə süjetə malik mətndir. Lakin burada mifik kosmoqoniya öz əksini tapmışdır. Bu kosmoqoniya insanın dağa çevrilməsini nəql edir. Başqa sözlə, Kəpəz, Alvız, Murov və Qoşqar əvvəlcə insan imişlər, daha sonra əbədi olaraq dağlara çevrilirlər. Burada əsas olan onların nəyə görə dağlara çevrilməsidir. Kosmoqonik prosesə nəzər salaq:

1. Kosmos: Bu, Kəpəz, Alvız, Murov və Qoşqarın xoşbəxt ailəsidir. Ailədəki xoşbəxtlik kosmik nizamı, harmoniyanı, bir sözlə, kosmosu təcəssüm etdirir.

2. Kosmik harmoniyanın dağılması – xaos: qardaşlar dalaşır, hətta Murov Kəpəzin başına xəncər vurur. Beləliklə, ailənin düzəni dağılır. Bir qardaş o biri qardaşa silahla əl qaldırır. Bu, xaos yaradır.

3. Xaosdan yeni kosmosun təşəkkülü: Əvvəlki ailə dağılır, yerində ana və üç qardaşdan ibarət Kəpəz, Alvız, Murov və Qoşqar dağları yaranır.

Burada dağların bir ailə kimi təsəvvür olunması kosmoqonik təsəvvürlərlə bağlıdır. Mifik kosmoqoniya yaradılışı doğuluş şəklində təsəvvür edirdi. Ona görə də burada ana (eləcə də ata) obrazının olması məntiqidir.

Azərbaycan xalqının su ilə bağlı inanclarının tarixi mif yaddaşının qədimliyini sübut edir. Qədim türk təfəkküründə suyun yaradılış xüsusiyyətini folklor mətnləri əsasında nəzərdən keçirdikdə bu qənaətə gəlmək olur ki, su mifoloji düşüncədə əsasən ilkin yaradılış elementidir. Mətnlərdə suya olan dərin, mistik, möcüzəvi inam diqqəti çəkir.

Su stixiyası ilə bağlı əfsanələrdə yaradılış mifinin semantikasını əks etdirən digər mətnlərə nəzər salaq. Bu əfsanələrdə bulaq, göl, çay və s. yaradılışı ilə bağlı kosmoqoniya öz əksini tapmışdır. “Kor bulaq” əfsanəsində deyilir ki, bacı və qardaş varlı kişinin oğlundan qaçırlar. Çöldə qardaşı susuzlayır, bacı gözünü çıxarıb qardaşının ağzına sıxır. Qardaş bu suyun acı olduğunu hiss edir. Görür bacısı qan içindədir, bu yandan da varlı kişinin oğlu gəlir. Qız Allaha dua edir ki, bu bələdan onları qurtarsın.

⁹ Azərbaycan folkloru antologiyası. IX cild. Gəncəbasar folkloru / Tərtib edənlər: H.İsmayılov, R.Quliyeva. Bakı: Səda, 2004, s. 104-105

İkisi də dönüb bulaq olur. Varlı kişinin oğlu su içmək üçün əyilir, su quruyur, o da susuzluqdan qırılır ¹⁰.

Burada yaradılış kosmoqoniyası aşağıdakı süjet quruluşuna mailkdir:

1. Bacı və qardaş – **kosmik harmoniya**;
2. Bacı və qardaşın varlı kişinin oğlundan qaçmaları – **xaos durumu**;
3. Bacı və qardaşın ölmələri – **xaosdan kosmosa keçid prosesi**;
4. Bacı və qardaşın bulağa dönmələri – **yeni kosmos**.

Azərbaycan folkloru su ilə bağlı əfsanələrlə zəngindir. Həmin əfsanələrlə də tanışlığımız göstərir ki, yaradılış mifi su ilə bağlı əfsanələrin hamısının mifik nüvəsini təşkil edir.

Mifologiyada, o cümlədən türk mifologiyasında bitki, ağac çox geniş yayılmış, mürəkkəb semantikaya malik obrazdır. Mifologiyada ağac həm canlıdır və bir qadın kimi doğuluşla əlaqədardır, həm də dünya modeli rolundadır. M.Allahmanlı yazır ki, qadının ağacla əlaqəsi, ağaca tapınma problemi bizi dünya ağacı eyniyyətində dayanmağa və sonrakı dövrlərdə də, hətta islamın güclü ideoloji cərəyan olduğu şəraitdə belə bir mövcudluğun varlığını və ondan istifadə edildiyini deməyə əsas verir. Oğuzun ikinci arvadından olan övladları da öz mövcudluğu ilə ağacla bağlıdır. Göy, Dağ, Dəniz adı ilə fəaliyyətə başlayan bu qardaşların mövcudluğunda ağac dayanır. Hansı ki, Basatın ana mövcudluğunda da Qaba ağac dayanır. Məhz bunlar tək-cə Oğuzun özünün inamı yox, bütün Oğuz dünyasının tapındığı inam olub, onun ən fəal atributu olan ozanlarda da təsdiqlənir ¹¹.

“Lalə, Lalaxal” əfsanəsində isə sevdiiyə qovuşa bilməyən qızın faciəsi haqqında danışılır. Əfsanəyə görə, lalə bitkisi belə yaranır: əmioğlu və əmiqızı bir-birlərini sevirlər. Qız başqasına nişanlanır. Sevgililər görüşəndə nişanlısı gəlib çıxır, qız özünü dağdan atmaq istəyir. Bu zaman saçları əmisi oğlunun əlində qalır, ikisi də dağdan yerə düşüb ölür. Onların öldüyü yerdə lalə bitir. Nişanlı oğlan da özünü atır. Lalədə qara tellər nişanlı oğlan, qırmızı ləçəklər isə qızın sevgilisidir ¹².

¹⁰Azərbaycan folkloru antologiyası. VIII cild. Ağbaba folkloru / Toplayıb tərtib edənlər: H.İsmayılov, T.Qurbanov. Bakı: Səda, 2003, s. 112

¹¹Allahmanlı M. Ağlın və yaddaşın dedikləri (məqalələr). Bakı: Ağrıdağ, 2000, s. 68

¹²Azərbaycan folkloru antologiyası. VIII cild. Ağbaba folkloru / Toplayıb tərtib edənlər: H.İsmayılov, T.Qurbanov. Bakı: Səda, 2003, s. 105-106

Buradan da göründüyü kimi, lalənin yaradılışı ölümdən (xaos aktından) keçir. Bitkinin yaradılışının əsasında insan durur: insan gülə çevrilir. Lakin yaranış öz-özünə baş vermir. Bunun üçün kosmik harmoniyanın pozulması və xaosa keçməsi baş verməlidir. Qızın zorla başqasına nişanlanması belə bir xaosu yaradır.

Dissertasiyada bitki ilə bağlı əfsanələrin də tədqiqi onların bütün hallarda yaradılış mifi ilə bağlı olduğunu ortaya qoyur.

Üçüncü fəslin “*Astral dünyanın yaradılışı*” adlanan ikinci yarımfəslində vurğulanır ki, astral dünyanın yaradılması ilə bağlı miflərin məzmunu izlərini əfsanələrdə aydın şəkildə qoruyub saxlamışdır. Bu, o deməkdir ki, Günəş, Ay, ulduz, bürc, göy kimi obyektlərə qədim insanların sirli-sehrli münasibəti davamlı olmuş, şifahi düşüncədə güclü izlərini qoymuşdur. Məsələn, “Göyün qəzəbi” adlı əfsanədə deyilir ki, bir arvad sacda fətir bişirmiş. Uşağı yanına gələndə onu fətirin üstündə əyləşdirir. Göy qəzəblənir, yer yeddi qat uzaqlaşır. Buğda sünbülü də haray qoparır, aşağıdan yoluna-yoluna çağırır, heyvanlar mələşir, atlar kişnəşir, itlər ulaşır. Sünbülün harayı kəsilmir, başında bir az dən saxlayır, onu da çörəyin qədrini bilənlərə ¹³.

Burada insanın müqəddəs saydığı obyektlərə münasibəti ifadə olunur. Qədimdən xalq arasında çörəyə münasibət müqəddəs sayılmışdır. Əcdadlarımızın təsəvvüründə insan yaşamı ilə bağlı hər şeyə, o cümlədən də bərəkətə münasibətə göy nəzarət edir. Əfsanənin məzmunundan anlaşılan budur ki, həmin hadisəyə (ananın uşağını fətirin üstündə oturtmasına kimi) Göy Yerlə bir imiş, əslində bu, o demək imiş ki, insanların qayğıları yox imiş. Məlum olur ki, Göyün qəzəblənərək Yerdən yeddi qat uzaqlaşmasının səbəbi insanların bərəkətə (çörəyə, fətirə və s.) pis münasibət bəsləməsidir. “Buğda sünbülünün aşağıdan yoluna-yoluna çağırması, çörəyin qədrini bilənlərə başında bir az dən saxlaması” göyün insanın hərəkətinə hiddətini, qəzəbini ifadə edir.

Göründüyü kimi, burada kosmos-xaos-kosmos sxemi işləkdir:

1. Yer üzündə xeyir-bərəkət, çörək – **kosmos**;
2. Arvadın uşağı çörəyin üstündə əyləşdirməsi – **xaos**;
3. Sünbülün yeni formasının yaranması – **yeni kosmos**.

¹³Azərbaycan xalq əfsanələri / Toplayan və tərtib edəni S.Paşayev. Bakı: Yazıçı, 1985, s. 137

Azərbaycan folkloru astral dünya ilə bağlı əfsanələrlə zəngindir. Mifik düşüncə ilə yaşayan əcdadlarımız göy dünyasının hər bir elementini mifik dünya modelinə daxil edərək mənalandırmışdır. Bu miflər sonradan əfsanələrə çevrilərək bədii-estetik cəhətdən cilalanmışdır. Minilləri əhatə edən bu prosesdə bir cəhət – mifin yaradılış həqiqəti dəyişməz qalmışdır. Yaradılışın mifik konsepsiyası folklorumuzda insanın dünya haqqında təsəvvürlərinin bədii-estetik fəlsəfəsinə qədər inkişaf etmişdir.

Üçüncü fəslin “*Zamanla bağlı əfsanələrdə yaradılış mifi*” adlanan üçüncü yarımfəslində göstərilir ki, mifologiya elmində “mifik zaman” anlayışı var. Azərbaycan əfsanələrində müəyyənləşdirdiyimiz yaradılış mifi və yaradılışa aid bütün hərəkət, əşya və yaradıcı obrazlar mifik zamana aiddir. Bu halda yaradılışda iştirak edən obrazlar bütün hallarda ilkin yaradıcılar olan demiurqlar, mədəni qəhrəmanlarla bağlıdır. **Bu obrazların fəaliyyətində ilk əcdadın ilk zamanda etdiyi ilk yaradılış hərəkətlərini görmək lazımdır.**

Azərbaycan əfsanələrində zamanla bağlı motiflər mifik zamanın müəyyən cizgilərini bərpa etməyə imkan verir. Məsələn, “İnsan nəsli” adlanan əfsanədə insan nəslinin yaranması 3 mərhələ-nəslə bölünür. Əfsanəyə görə, birinci nəsil 600-500 il yaşayıb, qazmalarda yaşayıblar, enlikürək, ucaboylu olublar. Bunlar çox artıb-çoxalıblar. Allah görüb ki, yer üzündə yaşamağa yer qalmayacaq. Ömrü qısaldıb 300 il edir. İkinci nəsil insanlar da artıb-çoxalıblar. Allah bu dəfə də ömrü azaldıb. Üçüncü nəsil 70-100 il arasında ömür sürüb. “Bu yetmiş il arasına gətirəndə bizim nəsil əmələ gəlir”¹⁴.

Əfsanədə indiki insanların necə meydana çıxmasından bəhs olunur. Bu, əfsanədəki təsnifata görə, üçüncü nəsil dir. Göründüyü kimi, bu mətn də yaradılış mifi ilə bağlıdır. Lakin bu əfsanəni digərlərindən fərqləndirən əsas cəhət ondan ibarətdir ki, burada mifik zaman konsepsiyası daha aydın şəkildə inikas olunmuşdur.

Göründüyü kimi, indiki (son) nəslin yaranması üç mərhələdən keçir:

Birinci mərhələ: 500-600 il yaşayanlar;

İkinci mərhələ: 300 il yaşayanlar;

Üçüncü (son) mərhələ: 70-100 il yaşayanlar.

Hər mərhələnin öz məkan xüsusiyyətləri var:

¹⁴ Azərbaycan folkloru antologiyası. XVI cild. Ağdaş folkloru / Toplayıb tərtib edən: İ.Rüstəmzadə. Bakı: Səda, 2006, s. 15-16

Birinci mərhələdəki insanlar hündürboylu və enlikürəkli idirlərsə, sonuncu (bizim) mərhələnin insanları onlara nisbətən çırtdanboyludurlar.

Beləliklə, əfsanədə mifin əsas xüsusiyyəti – məkanla zamanın ayrılmazlığı, daha doğrusu, mifdə zamanın maddi obrazlarda təcəssüm olunması bu əfsanədə öz izlərini aydın şəkildə saxlamışdır.

Əfsanədəki Allah obrazı tarixi-dini şüurun məhsuludur. Həmin obrazın arxetipində ilk yaradıcı əcdad obrazı durur.

Bu əfsanə də mifik yaradılış konsepsiyasının kosmos-xaos-kosmos sxemini təsdiq edir. Kosmoqonik proses aşağıdakı mərhələlərdən təşkil olunur:

1. İnsanların ilkin durumu – **kosmos**;
2. Onların artıb-çoxalaraq bütün yer üzünü zəbt etmələri və yaşamağa yer qalmaması – **xaos**;
3. İkinci nəsil insanların yaradılması – **kosmoqonik proses**;
4. Sonuncu nəsil insanların yaradılması – **yeni kosmosun təşəkkülü**.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan əfsanələrində öz təcəssümünü tapmış mifik zaman konsepsiyası da bütün hallarda yaradılış mifinin kosmosun xaosdan təşəkkül tapması haqqındakı kosmos-xaos-kosmos sxemini inikas edir.

“**Nəticə**” hissəsində tədqiqat zamanı əldə olunmuş elmi qənaətlər ümumiləşdirilmişdir. Əsas tezislərə görə:

1. Yaradılış hər bir mifologiya üçün ana ideyadır. Türk mifologiyasında da eyni mənzərə müşahidə olunur. Türk mifologiyasını yaşadan bədii mətnlərdə, o cümlədən əfsanələrdə türkün yaradılış konsepsiyası yaşamaqdadır.

2. Türk mifologiyasının da əsasında yaradılış konsepti durur. Türk yaradılış mifini türk mifologiyasının bütün mətn tiplərində görmək mümkündür. Türk yaradılış mifi kosmoqonik konsepsiya kimi mifik konseptdir: bütün miflər yaradılışı təcəssüm etdirir. Türk mifologiyası yaradılışın rəngarəng formalarını təqdim edir. Bu formalar sonradan inkişaf edərək zəngin türk mədəniyyətinin yaranmasına gətirmişdir. Türk yaradılış mifi kosmoqonik konsepsiya kimi türkün dünyaya baxışının, ictimai şüurunun əsasında durmaqla onu tarixin bütün çağlarında yaradıcı insana çevirmişdir.

3. Yaradılış mifinin ümumi kosmoqonik sxemi xaosdan kosmosun yaranmasını əks etdirir. Burada dünyanın və insanın yaradılışı birgə təsəvvür olunur. Mifologiyada dünyanın və insanın yaranması ayrılmaz və vahid proses kimi təsəvvür olunur. Mifik düşüncədə dünya (kosmos) ilk

əcdadın bədənindən yaranır. Dünyanın yaranması üçün ilk əcdad ölməlidir. Yaradılışın mahiyyətində ölüm durur. Kosmoqoniya – yaradılış deməkdir, yaradılış ölümdən keçir. Beləliklə, yaradılış hadisəsindən əvvəl hökmən ölüm (məhv olma, əvvəlki vəziyyətin sona çatması) hadisəsi, yəni kaos vəziyyəti olmalıdır. Bu, xaosdan kosmosun yaranması deməkdir.

4. İnsanın yaradılışı həm də onun dünyasının, başqa sözlə, insanın, ailənin, elin, tayfanın, nəslin, insanın dünyasına aid olan qalaların, quyuların, ovdanların, arxların, məzarların, abidələrin, türbələrin, ziyarətgahların və s. yaradılışı ilə birbaşa və ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Və burada yaradılış öz-özünə baş vermir: kosmos (həyat) xaosa (ölümə), o da yenidən kosmosa keçir.

5. Türk yaradılış mifinin böyük bir qolu heyvanlar aləminin yaradılması ilə bağlıdır. Digər mifologiyalarda olduğu kimi, türk mifologiyasında da heyvan ipostası – şəkli, başlanğıcı çox qədimdir. Bu, ümumiyyətlə, heyvanların mifologiyadakı yeri və rolu ilə bağlıdır.

6. Quşlar da Azərbaycan əfsanələrində özünə geniş yer tutur. Bu da quşların mifik düşüncədəki rolu ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, nə türk mifologiyasını, nə də dünya mifologiyalarını quş obrazından kənar da təsəvvür etmək mümkün deyildir.

7. Azərbaycan əfsanələrində insan, dünya, onların arasındakı münasibətlər məzmun və forma baxımından çox zəngindir. Bu cəhətdən əfsanələrdə Azərbaycanın zəngin təbiəti də bədii cəhətdən obrazlaşmışdır.

8. Azərbaycan əfsanələrində relyef obrazları da mifik yaradılış konsepsiyası ilə bağlıdır. Bunların içərisində əsas yeri dağ tutur. Mifologiyada dağ insan kimi canlı varlıqdır. Əfsanələrdə dağ yaradıcı ana kimi də təqdim olunur.

9. Azərbaycan xalqının su ilə bağlı inanclarının tarixi mif yaddaşının qədimliyini sübut edir. Qədim türk təfəkküründə suyun yaradılış xüsusiyyətini folklor mətnləri əsasında nəzərdən keçirdikdə bu qənaətə gəlmək olur ki, su mifoloji düşüncədə, əsasən, ilkin yaradılış elementidir. Mətnlərdə suya olan dərin, mistik, möcüzəvi inam diqqəti çəkir.

10. Türk mifologiyasında bitki, ağac çox geniş yayılmış, mürəkkəb semantikaya malik obrazdır. Mifologiyada ağac həm canlıdır və bir qadın kimi doğuluşla əlaqədardır, həm də dünya modeli rolundadır. Türk mifologiyasında da ağac dünyanı modelləşdirir. Ağac qədim türklərdə pərəstiş obyektinə olmuş, onunla bağlı kult yaranmışdır. Türk mifologiyasında ağacın kultlaşdırılması çox dərin köklərə malik inanclara bağlıdır.

11. Astral dünyanın yaradılması ilə bağlı miflərin məzmunu izlərini əfsanələrdə aydın şəkildə qoruyub saxlamışdır. Bu, o deməkdir ki, Günəş, Ay, ulduz, bürc, göy kimi obyektlərə qədim insanların sirli-sehrli münasibəti davamlı olmuş, şifahi düşüncədə güclü izlərini qoymuşdur.

12. Zaman çox mürəkkəb fenomendir. Bizim onun “fenomen”liyini vurğulamağımız ondan irəli gəlir ki, zaman mahiyyəti üzərində əsrlər boyunca baş sındırılan və sirri hələ də açılmayan məsələdir. Hər dövrün zamana öz baxışı var. Mifologiyada zaman mifik dünya modelinin tərkibinə aid maddi obrazdır. Azərbaycan əfsanələrində öz təcəssümünü tapmış mifik zaman konsepsiyası da bütün hallarda yaradılış mifinin kosmosun xaosdan təşəkkül tapması haqqındakı kosmos-xaos-kosmos sxemini inikas edir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı məqalələrdə əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan əfsanələrinin mifoloji strukturu probleminin tədqiq tarixi // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XXX, 2009, s. 96-104.

2. Azərbaycan folklorşünaslığında əfsanələrin mifoloji strukturunun öyrənilməsi təcrübəsindən // Dədə Qorqud, 2010, I (34), s. 88-94.

3. “Koroğlu” dastanı ilə bağlı əfsanələrdə mifoloji qat // “Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə” VI Uluslararası folklor konfransının materialları, Bakı, 25-26 noyabr, 2010, s.116-121.

4. Su haqqında Azərbaycan əfsanələri və mifoloji su stixiyası // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, 2014, 1 (44), s. 82-92

5. “Soyqırım” konseptinə kosmoqonik yaradılış müstəvisində baxış (Azərbaycan əfsanə və rəvayətləri əsasında) // “Soyqırımlar xalq yaddaşında” Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Bakı, Elm və Təhsil, 2015, 296 səh., səh. 61-76.

6. Zamanla bağlı Azərbaycan əfsanələrində yaradılış konsepsiyası // Filologiya məsələləri, VI, Elm və Təhsil, Bakı, 2015, s. 272-277.

7. Astral dünyanın yaradılması ilə bağlı miflər və əfsanələr // Dədə Qorqud // Bakı, 2015, 1(54), s.73-81.

8. Azərbaycan yaradılış əfsanələrində Ucubılıx (Ucuqulu) obrazı (Naxçıvan materialları əsasında) // “Tarixi ipək yolu və Naxçıvanın iqtisadi-mədəni əlaqələrinin inkişafı məsələləri” Beynəlxalq İpək Yolu konfransı, 16-17 oktyabr 2015, Naxçıvan, tezislər, s.155-156.

9. “Kitabi-Dədə Qorqud”da türkün yaradılış konsepsiyası // ““Kitabi-Dədə Qorqud” və dünya eposçuluq ənənəsi” Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları, Sumqayıt, 16-17 dekabr, 2015, s.152-159.

10. Тюркский миф о сотворении как космогоническая концепция // Вестник Казахского Национального Педагогического Университета им.Абая. Серия филологическая, № 2, 2016, 0,6 п.л.

11. Heuyvanlar aləmi ilə bağlı Azərbaycan əfsanələrində mifik yaradılış konsepsiyası // Dədə Qorqud // Bakı, 2015, III (56), s.68-76.

**Тюркские мифы о сотворении и Азербайджанские
легенды**

Резюме

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении дается информация об актуальности работы и создается полное представление об объекте, предмете, цели, теоретической и методологической основе, практической сущности, апробации и структуре исследования.

В первой главе под названием «Концепция сотворения в тюркской мифологии» исследуются следующие вопросы: «Тюркские мифы о сотворении как космогоническая концепция», «Мифы о сотворении и жанр легенды».

Вторая глава диссертации называется «Концепция мифического сотворения в легендах, связанных человечеством и животным миром». Здесь исследуются следующие вопросы: «Сотворение человека, социума и антрообъектов», «Сотворение животных», «Сотворение птиц».

В третьей главе, названной «Концепция мифа о сотворении в легендах, объектах природы, небесных телах и времени», исследуются следующие вопросы: «Сотворение объектов природы», «Сотворение рельефа», «Сотворение гидромира», «Сотворение растительного мира», «Сотворение астрального мира», «Мифы о сотворении в легендах о времени».

В заключении подводятся итоги проведенных исследовательских работ. В этом разделе обобщены выводы, основные положения исследования и определены направления дальнейшего изучения темы.

Turkic creation myths and Azerbaijan legends

Summary

The dissertation work consists of the introduction, three chapters, the conclusion and the list of the used literature.

In the introduction the information about the actuality of the thesis is given, the full imagination about the object, subject, aim, theoretical and methodological essence, the practical importance, the approbation and structure of the investigation are formed.

In the first chapter called “The conception of the creation in Turkic mythology” the following problems are investigated: “Turkic creation myth as the cosmogonic conception”, “Myth of the creation and the genre of legend”.

The second chapter is called “The conception of the mythical creation in the legends about the human and the animal world”. Here the following problems are investigated: “The creation of the human, society and antroobjects”, “The creation of animals”, “The creation of birds”.

In the third chapter called “The conception of the mythical creation in the legends about the nature objects, the sky elements and time” the following problems are investigated: “The creation of the nature objects”, “The creation of the relief”, “The creation of the hydro-world”, “The creation of the vegetable kingdom”, “The creation of the astral world”, “The creation myth in the legends connected with time”.

In the conclusion the results of the investigated work are summarized.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ФОЛЬКЛОРА**

На правах рукописи

ЭЛЬЧИН ГАЛИБ оглы ИМАМАЛИЕВ

**ТЮРКСКИЕ МИФЫ О СОТВОРЕНИИ И
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ЛЕГЕНДЫ**

5719.01-Фольклористика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии**

БАКУ-2016